

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ
ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
ГРЕЦЬКИЙ ФОНД КУЛЬТУРИ (ОДЕСА)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XII

ОДЕСА
ОНУ
2018

УДК 94(100)“-04/17”(08)

C773

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 1 від 24 січня 2018 р.

Рецензенти:

- І. В. Бруйко** – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії та методології пізнання
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- І. В. Немченко** – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
О. Б. Дьомін – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Дзиговський – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. М. Лугувий – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
С. А. Булатович – к.і.н., доцент;
С. Б. Охотніков – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
М. Д. Руссев – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи
(Кишинів, Молдова);
О. В. Смигдина – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України
ОНУ імені І. І. Мечникова;
С. Б. Сорочан – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII / Голов. ред. І. В. Немченко. –
C773 Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. –
632 с.

ISBN 978-617-689-251-9

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XII читань пам'яті професора П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 12-13 березня 2018 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-251-9

© Колектив авторів, 2018
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2018

державства: Матеріали междунар. науч. конф., посвящ. 110-лєтїю со дня рожд. И. И. Ляпушкіна (1902-1968) (3-5 декабра 2012 г., Санкт-Петербург). СПб, 2012. С. 106-109.

¹³ Див. напр.: Янушевич З. В. Указ. соч., 1986; Pashkevich G. A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia antiqua*. 2001. В. 7. Р. 511-567; Пашкевич Г. А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дис. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. К., 1992. 46 с. тощо.

¹⁴ Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч., переклад наш.

¹⁵ Див., напр.: Пашкевич Г. А. Указ. соч., 1992. С. 32-34; тощо.

¹⁶ Крім окремо вказаних випадків, літературу щодо загального огляду див.: Горбаненко С. А. Вказ. праця. 2017.

¹⁷ Кравченко Е. А., Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пєфтїць Д. М., Полїдович Ю. Б., Сергєєва М. С., Шєлєхань О. В. Хотївське городище (новїтні дослідження). К., 2017. Рис. 94; 98.

¹⁸ Янушевич З. В. Указ. соч. 1976. С. 133.

¹⁹ Янушевич З. В. Указ. соч. 1976. С. 134-137; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Указ. соч. Табл. 6.

²⁰ Лебедева Е. Ю. Итоги археоботанических исследований на Среднем и Нижнем Дону в 2001-2003 гг. // *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху* (Тр. Потуданской экспедиции ИА РАН, 2001-2003 гг.). М., 2004. С. 119-126.

²¹ Lange E. The development of agriculture during the first millennium AD. // *Geologiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar*. 1975. **97**. Р. 115-124.

²² Культурная флора СССР: Т. 2, ч. 1. Рожь. Л., 1989. С. 276.

²³ Зінченко О. І., Салатенко В. Н., Білоножка М. А. Рослинництво: підручник. К., 2001. 2.1.2.2.

О. В. Грабовская (Вінниця)

ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ПОЧАТКУ ВИКОРИСТАННЯ ЦЕГЛИ У ВІННИЦІ

Протягом останніх років внаслідок архітектурно-археологічних досліджень та пошукової роботи, здійсненої працівниками Вінницького обласного краєзнавчого музею (далі – ВОКМ), було сформовано колекцію цегли з території м. Вінниця. Колекція нараховує 190 зразків, датованих XVI – першою половиною XX ст. Зібрання потребує всебічного вивчення і розкриття його потенціалу як історичного джерела. Важливим питанням, пов'язаним з дослідженням старовинної цегли, є історія появи цього будівельного матеріалу на певній території, виявлення факторів, які цій появі сприяли.

В межах сучасної України традиція використання випаленої цегли з'явилася в містах-державках Північного Причорномор'я доби пізньої античності. Загалом розвиток цегельного виробництва на теренах сучасної України можна умовно поділити на три етапи. Перший пов'язаний з впливом Римської імперії. Друге «народження» цегельного виробництва спостерігається у давньоруський період X-XIII ст. Після монголо-татарської навали XIII-XIV ст. монументальне будівництво практично було призупинене в регіонах, що її зазнали¹. Тому третє «народження» цегельного виробництва пов'язане з початком доби литовського панування.

В межах Вінниці подібна етапність не спостерігається. За існуючими на сьогодні даними, цегляне будівництво в місті почалося лише в політовський період. Найдавніша цегляна споруда Вінниці – приміщення колишнього єзуїтського монастиря XVII ст. (вул. Соборна, 17). Хоча археологічні дослідження на території колишнього домініканського монастиря (збудований також у XVII ст.) дають підстави припускати наявність цегляних споруд у більш ранній період, ймовірно в XVI ст. Таким чином, можна говорити про досить пізню появу цегляного будівництва у Вінниці, що притаманно для середнього Південного Побужжя загалом.

Надання спільнотою переваги використанню і виробництву тих чи інших будівельних матеріалів пов'язане з її загальнокультурним рівнем: технічним прогресом, соціальною організацією, ідеологічними переконаннями. Також важливим є фактор наявності природних ресурсів. А якщо вести мову про таку локальну і динамічну структуру, як місто, особливої ваги набуває фактор конкретно-історичних змін, коли будь-які, навіть незначні, історичні події, наприклад, поява в населеному пункті однієї людини чи невеликої спільноти, можуть сприяти запровадженню нових будівельних технологій та матеріалів.

Отже, питання закономірностей появи та поширення цегли як будівельного матеріалу в межах м. Вінниці слід почати з аналізу двох взаємопов'язаних груп факторів: природо-географічних та соціально-політичних.

Археологічні дослідження, що проводились на території Вінниці з 2005 р. (керівник – Виногородська Л. І., Інститут Археології НАН України), дали можливість попередньо датувати початкове формування міста серединою – кінцем XIII ст.

Природо-географічні умови околиць Вінниці цього періоду були багатими на ресурси для виробництва різних будівельних матеріалів. Характер ґрунтів дає підстави вважати, що в околицях Вінниці суцільними масивами тягнулися ліси, серед яких, як вказують

топоніми (Лука, Прилуки), існувало чимало природних лук. Це, з одного боку, робило місцевість придатною для осілости і ведення сільського господарства, з іншого – забезпечувало матеріали для дерев'яного будівництва. Поряд з цим, зазначена територія багата і на гончарні глини, особливо каолін². Виходи граніту на берегах Південного Бугу також могли б стати джерелом будівельних матеріалів.

Таким чином, природні умови околиць Вінниці були однаково сприятливими для розвитку як дерев'яного, так і мурованого зодчества. Тому пояснення особливостей використання будівельних матеріалів слід, вочевидь, шукати в рамках соціально-політичної історії регіону.

Вінниці в період її становлення була притаманна характерна для давньоруського періоду поліцентрична та периферійна поселенська структура³. З VIII ст. і протягом всього давньоруського часу територію сучасної Вінниці, як і всього лісостепового Південного Побужжя та Лівобережного Подністров'я, населяло слов'янське плем'я уличів. В межах Вінниці, в південно-західній частині міста, П. І. Хавлюком було описане слов'янське поселення X-XI ст. Також дослідник виявив культурний шар слов'ян VIII-IX ст. на скіфському городищі біля Вінницької обласної психоневрологічної лікарні ім. О. Ющенка та на Сабарівському городищі, розташованому на території Лука-Мелешківської сільської ради, поряд з Вінницею⁴.

В Давній Русі початок активного використання будівельної кераміки припадає на X ст. Як відзначає О. П. Кошовий, появи давньоруської будівельної кераміки значною мірою сприяла централізація влади в руках київських князів⁵. Для житлового будівництва XIII-XIV ст. притаманним було зведення дерев'яних наземних жител зрубної конструкції⁶. В галузі фортифікації до кінця XIII ст. оборонні функції забезпечувались земляними валами з дерев'яними стінами і максимальним використанням захисних властивостей рельєфу місцевості⁷. Для Київської землі характерним було також застосування кладок сирцевої цегли всередині валів. Використання випаленої цегли в давньоруський період пов'язане, в першу чергу, з храмовою архітектурою. Запровадження на Русі християнства та його утвердження як державної релігії стало висхідним пунктом монументального будівництва, яке протягом кількох наступних століть розвивалося в прямому зв'язку з потребами церкви⁸.

Регіон лісостепового Південного Побужжя протягом всього давньоруського періоду був досить обмежено інтегрований в

культурний контекст метрополії. На думку П. І. Хавлюка, існування племінного об'єднання улличів відбувалося практично в екстремальних умовах: з одного боку вони знаходились у ворожих стосунках з Київським князівством, з іншого – постійно зазнавало кочівницької агресії, перебуваючи на межі зі Степом⁹. Розташування давніх кочівницьких шляхів («Чорного» і «Кучманського») південніше та північніше сучасної Вінниці, з одного боку, давало можливість формуванню тут осілости, з іншого – створювало постійну небезпеку нападів. На специфічному розташуванні й розвитку регіону наголошує і В. Д. Отамановський. В межах регіону судноплавні можливості Південного Бугу були обмеженими. Тому середнє Побужжя на відміну від Придніпрянщини та Придністянщини не було зв'язане з чорноморським ринком. Умови формування зв'язків з балтійським ринком також були несприятливі, що пов'язано з віддаленістю, бездоріжжям і небезпеками сухопутних шляхів¹⁰.

Як наслідок, в період формування та на початку свого існування, Вінниця не мала достатньо причин для запровадження капітального мурованого будівництва. В XIII-XIV ст. житло продовжує бути дерев'яним. Конструкція валів городищ улличів досліджена недостатньо, наявність в їх структурі сирцевої цегли на сьогодні не зафіксована. Передумов для розгортання храмового монументального будівництва також не було через ускладнене запровадження християнства серед місцевого населення. На думку П. І. Хавлюка, улличі чи не найдовше від решти давньоруських племен дотримувались язичницької віри і обрядів¹¹.

Таким чином, на території Вінниці принаймні до XVI ст. існували виключно дерев'яні та дерево-земляні споруди. Замок на Старому місті, очевидно, збудований в другій половині XIII ст. і через століття укріплений литовцями, був основним оборонним об'єктом. Навколишня житлова та господарська забудова постійно зазнавала руйнувань від кочівників, тому не носила капітального характеру.

Ствердно можемо говорити про наявність цегельного будівництва у Вінниці лише з XVII ст., коли було зведено найдавніші зі збережених архітектурних об'єктів міста. Сьогодні вони об'єднані в межах історико-архітектурного комплексу «Мури». Ці архітектурні об'єкти пов'язані з перебуванням у Вінниці чернечих орденів єзуїтів та домініканців, починаючи з XVII ст. Назва комплексу «Мури» походить від латинського «*murus*» – стіна. Раніше стіна з кутовими баштами оточувала весь квартал, проте донині від огорожі збереглася лише південно-західна башта і частина західної та південної стін. До революції «Мурами» називали лише давній єзуїтський комплекс, а з

1920-х рр. і до сьогодні ця назва охоплює і споруди колишнього домініканського кляштору, який з ним межує¹².

Заснування у Вінниці постійного єзуїтського осередку відбулося у 1611 р. Задля забезпечення перших місіонерів «місійний дім» був оточений земляним валом і дерев'яним острогом на кшталт невеликого замку¹³. Ближче до середини XVII ст. єзуїтський комплекс був укріплений мурованими оборонними стінами. Точні дати їх спорудження невідомі, однак є підстави вважати, що перед початком воєнних подій 1648 р. вони вже існували. Пізніше до фортифікаційної системи єзуїтів долучилися захисні мури домініканського монастиря¹⁴.

Католицький домініканський монастир був заснований 1624 р. у вигляді дерев'яних споруд, обнесених стінами. В 1720-х рр. домініканці оточують свою ділянку мурованою стіною. Південна і північна стіни домініканського монастиря були прибудовані до кутових башт єзуїтського. У 1750-1760-х рр. замість дерев'яного споруджують новий мурований костел¹⁵. Таким чином, в центрі міста сформувався фактично двосдиний оборонний комплекс сакрального призначення, що є досить незвичним і навіть унікальним явищем в історії монастирського будівництва на українських теренах¹⁶.

Протягом двох польових сезонів 2014 та 2015 рр. на території двору колишнього домініканського монастиря здійснювалися археологічні дослідження ІА НАН України під керівництвом Л. І. Виногородської. В 2015 р. Українським державним науково-дослідним та проектним інститутом «УкрНДІпроектреставрація» на пам'ятці архітектури національного значення «Башта та мур» проводилися першочергові протиаварійні та невідкладні консерваційні роботи (керівник – Ізотов А. О.). Внаслідок вказаних дослідницьких робіт було виявлено та передано до фондів ВОКМ 87 зразків цегли, що попередньо датовані XVI-XVII – першою половиною XX ст.

Здебільшого архітектурно-археологічні дослідження проводилися на тій частині пам'ятки, що раніше належала домініканському монастирю. Однак 37 зразків будівельної цегли були виявлені археологічною експедицією ІА НАН України у завалі різночасової цегли, яка була раніше вилучена з підземних приміщень ВОКМ. Двоповерхова будівля, в якій зараз розташовано краєзнавчий музей, була збудована в середині XVIII ст. як гуртожиток для учнів єзуїтського колегіуму. На початку XIX ст. у будівлі розмістили господарчі приміщення: стайню, возовню, склад і кухню з льохом, приміщення якого, вочевидь, і було виявлено під час ремонтних робіт у 2010 р.

Перед цим підземне приміщення було знайдене у 1960-х рр. під час перебудови музею, після завершення реконструкції його засипали будівельним сміттям і закрили підлогою експозиційної зали. У 2013 р. підземелля розчистили, а виявлену в ньому цеглу склали у внутрішньому подвір'ї музею.

Таким чином, більше половини цегли колекції походить з єзуїтської частини «Мурів», хоча знайдена вона була серед будівельного сміття, точне походження якого невідоме.

Три зразки цегли вилучені з підлоги колишніх стаєнь, збудованих в середині XVIII ст. Решта 23 цеглини є археологічними знахідками, виявленими в процесі розкопок, що проводились Інститутом археології.

Музейна колекція містить 13 зразків «жолобкової» цегли (на постільній стороні має характерні поздовжні жолобки, вона ж «пальчатка»). Як відомо, «пальчатка» була найпоширенішим видом цегли в різних місцевостях України протягом XIV-XVII ст.¹⁷ Чимала її кількість продовжувала виготовлятися ще в другій половині XVII і у XVIII ст. поряд зі звичайною пласкою цеглою¹⁸. Варто відзначити, що серед вцілілих споруд «Мурів» не виявлено об'єктів, збудованих з цегли «пальчатки». Це дає підстави вважати, що така цегла є найдавнішою в колекції. Тобто можна припустити наявність на місці колишнього домініканського монастиря мурованих споруд з XVI ст., що на сьогодні писемними даними не підтверджено.

Транспортування цегли було досить трудомістким процесом, тому у вказаний період виробництва розташовувались на місцевих родовищах глини, біля води, поблизу споруджуваної будівлі¹⁹. Три цеглини «пальчатки» містять відбитки лап тварин. Їх наявність може свідчити про те, що процес сушки сирця відбувався під відкритим небом або під навісом. Просушуванням під відкритим небом користувалися переважно на тимчасових виробництвах²⁰. Можна припускати, що цегельня, на якій виготовлялась знайдена «пальчатка», була організована з орієнтацією на будівництво споруд в межах сучасних «Мурів» у XVI ст.

Таким чином, бачимо, що запровадження будівельної кераміки у Вінниці відбулось досить пізно. Природо-географічні умови давали однакові можливості для використання різних видів будівельних матеріалів. Тому надання переваги тому чи іншому із них зумовлювалося особливостями формування міста і політичного розвитку регіону. Археологічні дані дозволяють вести мову про початок цегляного будівництва в XVI ст., що може бути пов'язано із включенням Вінниці до культурно-політичного контексту нової

держави – Речі Посполитої. Лише починаючи з XVIII ст. можемо спостерігати формування в межах міста постійних осередків виробництва будівельної кераміки.

---

¹ Кошовий О. П. Будівельна кераміка України. К., 1988. С. 73.

² Отамановський В. Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: Іст. дослідження. Вінниця, 1993. С. 29-30.

³ Царенко С. Містобудівна еволюція Вінниці за середньовіччя // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2005. Вип. 2. С. 308. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spdr_2005_2_22.

⁴ Хавлюк П. І. «Уличі. Історичний нарис». Вінницький обласний краєзнавчий музей. Інв. № Д-7335.

⁵ Кошовий О. П. Вказ. пр. С. 23.

⁶ Древняя Русь. Город, замок, село / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 139-140.

⁷ Древняя Русь. Указ. соч. С. 168.

⁸ Кошовий О. П. Вказ. пр. С. 26.

⁹ Хавлюк П. І. Вказ. пр.

¹⁰ Отамановський В. Д. Вказ. пр. С. 29.

¹¹ Хавлюк П. І. Вказ. пр.

¹² Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9-10 верес. 2010 р. / відпов. ред. К. Висоцька. Вінниця, 2011. С. 3.

¹³ Там само. С. 9.

¹⁴ Там само. С. 12.

¹⁵ Тарутінова І. Историческая записка про Памятник архитектуры (охр. – 55). Монастырские стены Доминиканского монастыря г. Винница Башня и Муры XVIII ст. Науково-технічний архів УДНДПШ «УкрНДПроектреставрація». № 1051. К., 1990. Арк. 4.

¹⁶ Вінницькі Мури. С. 12.

¹⁷ Кошовий О.П. Вказ. пр. С. 83.

¹⁸ Там само. С. 84.

¹⁹ Там само. С. 83.

²⁰ Крупский А. К. Кирпичное производство // Российские универсальные энциклопедии. Брокгауз-Ефрон и Большая Советская Энциклопедия объединенный словарь. – Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/051/51405.htm>.

<i>Немченко І. В.</i> До 55-ліття кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.....	5
<i>Избаиш-Гоцкан Т. А.</i> Антиковедение на кафедре истории древнего мира и средних веков.....	16
<i>Чепіженко В. В.</i> Розвиток медієвістики на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ (до 2000 р. – ОДУ) імені І. І. Мечникова.....	23
<i>Агульников С. М.</i> Планировка и топография могильников белозерской культуры в Нижнем Подунавье.....	39
<i>Алексеев В. П., Лобода П. Г.</i> Редкие и неизданные варианты монет античных городов Северного Причерноморья.....	44
<i>Андрух С. И., Тоцев Г. Н.</i> Сорокина Балка – новый памятник археологии в Нижнем Поднепровье.....	50
<i>Боднарюк Б. М.</i> Західноєвропейський премілленаризм XVII ст.: відродження апокаліптичних настроїв та віри у земне царство Христа на тлі Тридцятирічної війни й англійської пуританської революції.....	52
<i>Бойко-Гагарин А. С., Корпусова И. В., Янов Д. М.</i> Некоторые особенности обращения османских юзлуков на территории княжества Валахия в 1810-1811 гг.....	57
<i>Бондаренко Д. В., Смирнов О. І.</i> Археологічні дослідження зольника № 2 Вікторівського святилища в 2017 р.....	70
<i>Буйських С. Б.</i> Хора Ольвії – історико-археологічний релікт давньогрецької колонізаційної епохи у Нижньому Побужжі.....	78
<i>Булатович С. А.</i> Из истории изучения античного Никония.....	82
<i>Бурдо Н. Б.</i> Антропоморфна пластика усатівської культури.....	87
<i>Бьяджи П.</i> Малоизвестные материалы к хронологии грота Буран-Кая III (Украина).....	97
<i>Вар`ян О. О.</i> Ставлення до дитинства в Афіньському полісі архаїчного та класичного періодів.....	102
<i>Вертієнко Г. В.</i> До питання про метал в Авесті.....	108

<i>Відейко М. Ю.</i> Сакральні будівлі Центральної та Південно-Східної Європи у V тис. до н.е.....	117
<i>Вус О. В.</i> Кастеллум Сиваг-Кермен – погранична крепость Византиї в Юго-Западной Таврике.....	123
<i>Главенчук А. В.</i> Новые данные о пигментных охрах из раскопок Анетовки 2.....	131
<i>Горбаненко С. А.</i> Перші цілеспрямовані палеоетноботанічні розшуки на Більському городищі.....	138
<i>Грабовская О. В.</i> Історичні обставини початку використання цегли у Вінниці.....	146
<i>Гребцова И. С.</i> Сюжеты античной истории и мифологии в творчестве европейских художников XVIII – первой половины XIX ст.....	153
<i>Гулюк Є.</i> Зміни статусу історії та структури історичного знання в освітній системі єзуїтів у середині XVIII ст.....	160
<i>Гуменний В. Л.</i> Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами).....	166
<i>Дёмин О. Б.</i> Собрание наследства: медиевистика в современной Украине (1992–2016 гг.).....	171
<i>Демченко О. В.</i> Просторова організація поселень пізнього мезоліту – раннього неоліту в районі Дніпровських порогів.....	178
<i>Дергачева Л. В.</i> Клад средневековых молдавских монет XIV века, найденный на территории республики Молдова.....	185
<i>Димидюк Д. А.</i> Фортифікації та облогова техніка Багратидської Вірменії кінця IX – середини XI ст. (на основі писемних джерел).....	191
<i>Добролюбский А. О.</i> Остатки и следы Джинестры на одесских берегах.....	199
<i>Домановська М. Є.</i> Філологічний вектор розвитку візантиністики у Харківському університеті (середина XIX – початок XX ст.).....	208

<i>Домановский А. Н.</i> К вопросу о нарушителе арабо-византийского договора 689 г.....	214
<i>Diaconu V., Gafincu A.</i> Multidisciplinary research dedicated to the Late Bronze age from the space between the Carpathians and Prut (Romania).....	220
<i>Дятлов В. О.</i> Герцогиня Здена Саксонська та її син Георг. Виховання християнського князя.....	227
<i>Заплетнюк О. А.</i> Роль фараона Ехнатона у культурі Атона за текстами прикордонних стел «раннього проголошення».....	234
<i>Зелинский А. Л.</i> К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа».....	241
<i>Иванова С. В.</i> Обмен и торговля в древних обществах.....	247
<i>Івченко О. С.</i> Джон Спелмен та Філіп Хантон: два погляди на королівську владу.....	254
<i>Kamadadze K.</i> Porcelain from Gonio fort.....	261
Клюшинцев В. Н. <i>Гребенников В. Б.</i> К вопросу о развитии металлургии и металлообработки в эпоху бронзы в Нижнем Побужье.....	269
<i>Ковальський Л. С., Голдаєв С. Г.</i> Заповнюючи прогалини на карті енеоліту степової Одещини: пізньотрипільська випадкова знахідка з долини ріки Кучурган.....	276
<i>Ковбасюк С.</i> «Коли запитають вас ваші сини...»: іконографічні новачі у «Песаху» Хейбрехта Бейкелара 1563 р. та реформаційний дискурс.....	283
<i>Колесниченко А. Н.</i> Стекланные сосуды закрытых форм VI-I вв. до н.э. в сакральных контекстах Средиземноморья и Северного Понта.....	291
<i>Красножон А. В.</i> Два документа 1593 г. о ремонтных работах в Хаджибее.....	298
<i>Крижанівський А. Л.</i> Метрологічні показники монет львівського монетного двору XIV-XV ст.....	304
<i>Левченко В. В.</i> Мифы и реалии биографии профессора А. Г. Готалова-Готлиба (1866–1960).....	312

<i>Лиман С. И.</i> Французская средневековая история и историография в творчестве профессора Харьковского университета М. Н. Петрова (1826-1887).....	320
<i>Лобанова М. А., Нестеренко О. В.</i> Нова пам'ятка катакомбної культури в Одеській області.....	327
<i>Луговий О.М.</i> Візантійські послы у Снятині 1415 року.....	332
<i>Мельников О.Н.</i> Серебряный статер Гигиэнонта в монетном деле и в нумизматике Боспора.....	339
<i>Mielczarek M.</i> From the history of archaeology in Odessa. Józef Czaki (1857-1936), a forgotten collector of antiquities.....	349
<i>Моисеенко Н. С.</i> Сребреники Святополка: итоги тысячелетия.....	353
<i>Мызгин К. В., Филатов Д. А.</i> Находки ауреусов зурпаторов III века на территории Украины.....	354
<i>Николаев Н. И.</i> Кто был советником царя Скилура в Неаполе Скифском?.....	368
<i>Одрін О. В.</i> Північнопонтійська торгівля зерном: друге життя давніх концепцій.....	375
<i>Отрешко В. М.</i> О тенденциях развития археологии.....	381
<i>Охотников С. Б.</i> Сотрудничество ученых Одессы и Польши в изучении археологии и древней истории Северного Причерноморья.....	384
<i>Охріменко О. С.</i> Уривок невменної нотації з оправи рукопису «Miscellae quodlibeticae pro IWM».....	392
<i>Папанова В. А., Зиновьева Т. А.</i> Склеп с росписью на некрополе Ольвии: проблема фиксации и интерпретации памятника.....	396
<i>Пересунчак О. С.</i> Нові пам'ятки археології в басейні р. Могилянка.....	408
<i>Пилипчук Я. В.</i> История Золотой Орды в хронике Ульриха Рихенталя.....	413
<i>Пиструил И. В.</i> Изделия с резцовым сколом на эппалеолитических памятниках Северо-Западного Причерноморья (некоторые предварительные выводы).....	416
<i>Плешивенко А. Г.</i> Забытые раритеты.....	422

<i>Подрез Ю. В.</i> Дипломатична діяльність уряду П. Орлика щодо Франції та Османської імперії в 1710 році.....	430
<i>Полищук Л. Ю., Кіосак Д. В.</i> Нові матеріали до історії археологічного вивчення Південного Побужжя.....	436
<i>Попова Т. Н.</i> В. Э. Крусман: епоха и наука под скальпелем историка.....	446
<i>Попович С., Чобану И.</i> Раскопки кургана № 8, у с. Александру Иоан Куза (Кагульский р-н, республика Молдова).....	453
<i>Прохорова А. Ю.</i> Французька політика Англії під час північного повстання 1569 р.....	457
<i>Руссев Н. Д.</i> Белгородский мученик Иоанн Новый и религиозная жизнь Молдавии начала XV в.....	463
<i>Рябцева С. С.</i> О некоторых специфических чертах головных уборов населения балканского региона в X–XIV вв.....	470
<i>Савельева Е. С.</i> Терракотная статуэтка римского воина из Картала...	481
<i>Самойлова Т. Л.</i> Контакты Родоса и Тиря в эллинистическое время по данным керамической эпитафии.....	485
<i>Секерська О. П.</i> Тваринництво та полювання в господарстві населення античного часу межиріччя Дунаю та Південного Бугу.....	487
<i>Сминтина О. В.</i> Екологічна історія дописемної доби: актуальні питання сучасних досліджень.....	494
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М., Снитко О. В.</i> Про історію однієї лапідарної пам'ятки, знайденої біля Ольвії.....	500
<i>Снитко И. А.</i> Проблемы архитектурной идентификации фрагментарно исследованных архитектурно-археологических памятников.....	505
<i>Сурду В. В.</i> Особенности погребальных сооружений ямной культуры Карпато-Поднестровья.....	512
<i>Тарасенко Н. А.</i> Фрагменты древнеегипетской Книги мертвых в Украине.....	517
<i>Тоцький П. М.</i> Становий статус церкви в королівській Франції напередодні Революції.....	524
<i>Тоцев А. Г.</i> Крымско-русские торговые отношения в XV в.....	531

<i>Туровский Е. Я.</i> Государственное устройство античного Херсонеса.....	534
<i>Федченко С. Е.</i> Функції та місце сексуальності у римському зображальному мистецтві.....	539
<i>Фомин М. В.</i> Трансформация обряда крещения и ее отражение в архитектуре Херсонеса-Херсона.....	547
<i>Khalvashi M., Aslanishvili L., Kakhidze E.</i> Garrisons on the edge of Imperium Romanum.....	553
<i>Харламова А. О.</i> Результати картографування середньовічних кам'яних статуй в басейні середньої течії Сіверського Дінця.....	558
<i>Хахеу В.</i> К вопросу о погребальном обряде позднегальштатского времени днестровско-карпатского региона (конец VII–V вв. до Р.Х.).....	566
<i>Циватый В. Г.</i> Внешнеполитическая и дипломатическая институционализация Европы раннего нового времени глазами современника: Франческо Гвиччардини о концептах «война» и «мир» в исторической памяти.....	573
<i>Чекунина Н. В.</i> К истории формирования коллекции древнерусских монет одесского археологического музея НАН Украины.....	580
<i>Черниенко Ю. А.</i> К вопросу об информативности предметов металлопроизводства для анализа проблем генезиса сабатиновской культуры.....	585
<i>Черных И. Д.</i> Цивилизации «осевого времени» в научном наследии Ш. Эйзенштадта.....	592
<i>Шевцов С. П.</i> Структурные средства изображения Перикла у Фукидида.....	596
<i>Шевченко О. Б.</i> Сарматські «амазонки»: чинники, що спонукали появу історіографічного міфу, та реальність сьогодення.....	603
<i>Янко А. Л.</i> Расенна чи Ратуменна?: Дещо про епоніма і самоназву етрусків.....	609
<i>Ярош О. А.</i> Витоки і розвиток британського орієнталізму у першій половині XVII ст.....	615
Перелік скорочень.....	622